

Om källkritik – för informationssökare

Bengt Haraldsson

ECE – KTH

Att solen inte kommer att gå upp i morgon är en lika begriplig och motsägelselös sats som påståendet *att den kommer att gå upp i morgon* [1, s. 283].

Introduktion

Det kommer alltid att finnas utrymme för mer än en sanning i en värld med mer än en människa. Sådan är vår kunskapstradition beskaffad. Ständigt provande, testande, utvecklande och förkastande strävar vi sakta framåt, med enstaka sidospår såväl som tillbakasteg. Detta är den vägledande principen vi måste ha i beaktande när vi ska bedöma en källas relevans som informationsbärare i relation till våra frågeställningar. Detta gör inte att vi måste falla ner i djupaste skepticism och förkasta all kunskap, men vi måste kunna värdera de uppgifter vi använder oss av, för att få så goda och uppdaterade kunskaper som möjligt att arbeta med.

Den här texten är tänkt att ge läsaren mentala redskap för att påbörja sin väg mot en källkritisk inställning till sitt informationsinsamlande. Till att börja med presenteras fyra traditionella källkritiska principer *Ålder*, *Oberoende*, *Äkthet* och *Tendens*. Sedan behandlas Leth och Thuréns [2] utvidgning av dessa för internetförmedlade källor. Utvidgningen består av en informationskällas *Trovärdighet*, *förutsättningar* och *egenskaper*. Därefter införs ett försök att behandla den moderna webbens problematiker. Sedan listas ett antal problematiker där de källkritiska teknikerna applicerats.

Problemet med informationsöverskott

I en värld där informationstillgången börjat anta absurda proportioner måste det viktigaste redskapet i en informationssökares arsenal rimligen vara förmågan att sälla ut tillförlitliga och relevanta delmängder ur en framsökt resultatlista. För att lyckas med detta kan vi använda oss av tre grundpelare; *vetenskapsteori*, *ämneskunskap* och *de generella källkritiska principerna* som behandlas i den här texten. De förstnämnda två grundpelarna behandlas här kortfattat.

Vetenskapsteori

Det finns en uppsjö med litteratur som behandlar hur vetenskap fungerar, vilka slutsatser som anses kunna dras utifrån insamlad data och om vad vi kan dra slutsatser. Kan vi till exempel utifrån experiment som avser att besvara frågor rörande tiden för universums skapelse dra slutsatser om en eventuell gudoms existens?

Vi får alltså genom en analys av hur vetenskaperna är beskaffade kunskap om *vad* vi kan uttala oss om och *hur* vi förväntar oss att datainsamling och bearbetning av denna gått till. Det kan alltså vara en idé för informationssökaren att ha en övergripande koll på vetenskapsteori och vetenskapsfilosofi.

Ämneskunskaper

Det absolut viktigaste att minnas vid källkritiska bedömningar är vad man redan kan om ämnet. En välskriven argumenterande text kan medföra att läsaren vaggas in i en auktoritär kokong och allt som framställs i texten förefaller riktigt och rätt. Då är det viktigt att läsa med sin ämneskunskap som ett filter genom vilket det nya ska dras och testas. Detta gör att tanken skärps och argumentens sövande inverkan på eventuella kritiska motargument minimeras. Du kan göra en rimlighetsbedömning av argumenten i texten.

Vilken sorts information vill vi ha

Beroende på hur informationen vi finner är beskaffad torde den kunna placeras in i ett av tre olika fack (jämför med [2]) och sedan behandlas kritiskt i enlighet med dess specialisering.

Data

När vi genomför en undersökning och insamlar data har vi alltid krav på både forskningsetisk och vetenskapsteoretiskt godtagbar insamlingsmetod. Detta innebär att den som vill bedöma en källa kan ha god hjälp av att analysera insamlingsmetoden. Skulle det kanske gå att göra på ett annat sätt? Skulle det påverka resultatet? Den data vi vill använda oss av kanske bör vara bekräftad av ett antal oberoende källor för att vi ska lita till dess korrekthet.

Detta kan måhända vara ett nytt synsätt för läsaren. Ett annat ord för data är ju som bekant fakta. Att ett stycke kunskap är ett faktum brukar betyda att denna är en absolut sanning. Detta borde rimligen vara felaktigt – i själva verket kanske man inte kan tala alls om absoluta sanningar – eftersom dess motsats förmodligen kan uttalas utan att detta medför en motsägelse i språket. Ett faktums sanningshalt kommer att avgöras av en observatör, vilket innebär en tolkning av verkligheten.

På statistiska centralbyråns webbplats [3] kan man läsa att Sveriges folkmängd år 2010 var 9 415 570. Enligt å andra sidan Wolfram Alpha [4] kan man få informationen att det rör sig om 9 290 000 människor. I detta fall inser man att det är svårt att tala om faktum (data) som ickerelativa så väl som att det inses att olika källor kommer ha olika tillförlitliga data. (Dessutom kommer folkmängden inte ligga konstant över året.)

Förklaring/Slutsats/Tolkning

För att dra slutsatser kring varför insamlad data är beskaffad på ett eller annat sätt krävs en *förklaringsmodell* (en *tolkning*). Hur ska förklaringsars giltighet kunna bedömas? Det kan finnas fler förklaringar som alla ger samma resultat. I gamla tider försökte man förklara planeternas rörelser genom att låta dessa röra sig i små cirklar på en större cirkel. Detta gav en (approximativt) korrekt förutsägelse för var planeterna skulle befinna sig på himlen en given natt och tid, men var besvärlig att arbeta med. Införandet av elliptiska planetbanor löste många av problemen, men krockade med idén att himlakropparnas rörelser beskrev *perfekta* cirklar, vilket innebar att förklaringen med elliptiska banor tog mycket lång tid att införa. Ibland krockar alltså vår förförståelse med ny information och nya förklaringar. Det viktiga är då att, som nämnts innan, inte alltför snabbt förkasta det gamla man vet, men heller inte blockera ny kunskap för sakens skull.

Åsikter

Till sist har vi i informationskällor ofta författares *åsikter* inbakade bland förklaringar och data. Inom naturvetenskapen är det mycket viktigt att skilja ut denna typ av information och koncentrera sig på data och förklaringar, vilket inte alltid är enkelt. Inom teknikvetenskapen kan användarundersökningar vara relevanta dataobjekt, vilket gör att man där till viss del kan finna stöd för att ta med åsikter i sitt vetenskapliga arbete [5]. Däremot gäller det att hålla reda på vilken typ av information man faktiskt använder sig av och varför.

Klassisk källkritik – källkritisk checklista

Det verkar när man talar med ett barn som att det finns något grundläggande mänskligt i att ställa frågan: Varför? Däremot verkar det även som att en vuxen människa som lärt sig tillräckligt mycket tränar bort denna förmåga och istället tror, eller kanske önskar, att kunskap och förklaringar är statiska objekt vilka inte ska eller kan ifrågasättas. Därför kan det vara bra att ha en checklista som man kan följa när man ska bedöma en källa. Checklistan kan jämföras med hur materialet presenteras i [2].

Ålder

Hur gammal är källan? Den frågan har mycket stor inverkan på vår tilltro till hur väl de förklaringar och data som återfinns i texten stämmer överens med dagsfrisk forskning. Vissa grundläggande teorier och förklaringar kan självfallet vara av nytta i äldre texter, men även dessa kan ha moderniserats även om de ofta behåller samma namn.

Om källan är muntlig måste man dessutom ta hänsyn till att inte heller minnet är statiskt. Tvärt om förändras minnen över tid och kan återkallas olika beroende på hur frågor ställs, i vilken miljö, etc. [6].

Oberoende

Vi vill gärna hitta källor som är så oberoende som möjligt, men alla bekräftar samma data eller förklaring som riktig. I och med detta kan vi hysa större tillit till våra källor. För att försöka maximera oberoendet mellan källorna är det viktigt att de har olika författare, är utgivna i olika tidsskrifter, inte refererar till varandra, författarna inte arbetar på samma universitet, etc.

Det är dock viktigt att minnas att vi inte kan veta att författarna redovisar alla källor de blivit påverkade av [7]. Det innebär till exempel att man kanske inte alltid redovisar källor av typen [7] eftersom det i en diskussion är svårt att avgöra vems idéer och tankar är vems. En annan typ av påverkan som sällan presenteras i en referens är den vi inte är medvetna om. Vi bombarderas av information varje dag, kanske vi en dag en vecka senare tror oss komma fram till något banbrytande, som vi i själva verket endast erinrar oss.

Äkthet

Ibland kan källor som anses vara säkra och vedertagna visa sig vara förfälskningar. Detta är framförallt ett problem i dagens nätbaserade informationskommunicerande eftersom man i den

enorma mängd information som finns tillgänglig via till exempel sökmotorer återfinns sidor som utger sig för att vara något de inte är.

Som ett delproblem i äkthetsfrågan kan man identifiera användandet av kraftord som ”doktor”, ”institut” etc. Dessa ord kan vem som helst respektive vilken organisation som helst kalla sig för. Därför bör man hålla utkik efter de mer definierade titlarna ”Ph.D.”, och ”universitet” [2]. En titel är dock inte en garanti för kvalité. Var extra vaksam på titulerade som uttalar sig utanför sitt sakområde.

Tendens

Att vara tendentiös är att ha delanspråk i ett sammanhang som gör att man riskerar att hamna i jäv position. Leth och Thurén uttrycker det mycket korrekt och bra när de skriver att:

varje källa som har intresse av att ljuga eller förvränga sanningen måste också misstänkas för att göra det [2, s. 26].

Exempel på potentiellt tendentiösa källor är:

- ett lands regerings texter,
- ett företags externa information om produkter och tjänster,
- en frivilligorganisation som backas av vissa finansiärer,
- privat finansierad forskning,
- etc.

Glöm inte att analys av potentiell tendens kan vara ”relevant inte bara när det gäller fakta utan också när det gäller förklaringar” [2, s. 27] (Leth och Thurén använder fakta där vi här använder data). Det är vanligare att man väljer att dölja visst material än att p.g.a. tendens försöka förmedla direkta lögner [2].

Källkritik specifik för källor förmedlade via internet

I sin text *Källkritik för internet* listar Göran Lenth och Torsten Thurén [2] ytterligare tre analyspunkter för informationsbärare insamlade via webben, som ska läggas till de fyra klassiska.

Trovärdighet

Internet medför en situation där det är lika lätt att finna etablerad kunskap som hålls för sann av etablerade auktoriteter så som universitet och regeringar, som det är att hitta mer udda kunskap som perifera grupper anser är korrekt. Det gör att vi måste kunna bedöma hur *trovärdig* en källa är. En trovärdig källa är:

- opartisk (kvalitetsgranskning och peer-review spelar en central roll)
- kunnig (författarens utbildning, yrke, arbetsplats spelar in)

I det här steget handlar det alltså om att analysera den bibliografiska meta-datan för att finna information om författaren och bakomliggande organisationer.

Förutsättning

Finns det ens en möjlighet för författaren alternativt organisationen att kunna tillhandahålla den information man hävdar att man tillhandahåller? Hävdar ett oberoende forskarlag att de funnit Higgs boson utan att ha tillgång till en partikelaccelerator av samma storlek som den som finns i CERN, måste detta anses utgöra ett strukturellt hinder för att de ska kunna ha gjort den typen av upptäckt. Man kan alltså i exemplet inte anse att källan har *förutsättningarna* att kunna tillhandahålla säkrad kunskap.

Egenskap

Informationskällor har i dagens teknikdrivna mer eller mindre automatiserade samhälle blivit så många att det är i stort sätt omöjligt att finna och eliminera fel som uppstått i dem. Informationen som lagras i diverse databaser kan vara felaktigt inskriven, man kan ha råka få med fel version av en artikel till ett elektroniskt arkiv, etc. I det här fallet kan man inte tala om tendens eller huruvida en källa är äkta eller inte, utan det handlar om att fel uppstår, med mer eller mindre stokastisk spridning.

Tillägg

Det finns en aspekt av informationsinsamling som översetts av Leth och Thurén. I många fall påverkas mottagaren av information av att de får den inte av en auktoritet i vanlig bemärkelse utan av en bekant som mottagaren har en privat relation till.

Upplevd relationell närhet

Inom psykologin och pedagogiken används termen *immediacy* [8] för att beskriva att det finns en närhet i relationen mellan avsändare och mottagare av information och att denna relationella närhet påverkar hur informationen tas emot. Det förefaller rimligt att tänka sig att en person som tar emot en artikel via samma medium som denne kan se vardagsuppdateringar och bilder på avsändaren med dennes barn, kommer anse sig ha någon form av *upplevd relationell närhet* till avsändaren. Det är dock inte säkert att denna närhet är besvarad och till och med fullt troligt att avsändarparten i vissa fall skulle kunna komma att utnyttja mottagarens mer öppenhjärtliga mottagande av informationen.

Det blir alltså viktigt för kvalitetsbedömningen av informationsmaterial att även analysera vem som distribuerat materialet och om någon relationell närhet påverkar hur källan tas emot och värderas.

Tack

Till Rosa Lönneborg för värdefull återkoppling.

Referenser

- [1] K. Marc-Wogau, *Filosofin genom tiderna. 1600-talet, 1700-talet : texter*. Stockholm: Thales, 2004.
- [2] G. Leth and T. Thurén, *Källkritik för Internet*. Stockholm: Styrelsen för psykologiskt försvar, 2000.
- [3] SCB. (10 Jan.). *Befolkningsstatistik*. Available: http://www.scb.se/Pages/ProductTables_25795.aspx

- [4] (10 Jan.). *Wolfram Alpha*. Available:
<http://www.wolframalpha.com/input/?i=sweden+population+2010>
- [5] S. O. Hansson, "What is technological science?," *Studies In History and Philosophy of Science Part A*, vol. 38, pp. 523-527, 2007.
- [6] G. L. Wells and E. F. Loftus, "Eyewitness memory for people and events," *Handbook of psychology*, 2003.
- [7] M. Danielsson, "Diskussion om källkritik," ed. Muntlig källa, 2012 9 Jan.
- [8] J. Gorham and D. M. Christophel, "The Relationship of Teachers' Use of Humor in the Classroom to Immediacy and Student Learning," *Communication Education*, vol. 39, pp. 46-46-62, 1990.